
Լ Ա. ԽՈՒՐՇՈՒԹՅԱՆ

**ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ ԵՎ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ԴԱՍԵՐԸ**

1995 թվականի ապրիլի 24-ին լրանում է Հայոց Մեծ եղեռնի 80 տարին: Մակայն Հայոց ցեղասպանությունը ծնող պատճառները դեռևս վերացված չեն: Պանթուրքիզմը չի հասել իր վերջնական նպատակին: Մեծ Թուրանի գաղափարը իրականացված չէ: Հայկական «սեպը» խանգարում է համաթուրքական պետության ստեղծմանը: Պատմական հարմար պահին պանթուրքիզմը, անկասկած, կփորձի հասնել իր վերջնական նպատակին՝ Մեծ Թուրանի պետության ստեղծմանը, որը կարող է իրականացվել միայն Չանգեզուրի գրավմամբ և հայ ժողովրդի նոր ցեղասպանությամբ:

Ելնելով պատմական այդ անխուսափելի վտանգի սպառնալիքից, հայ ժողովուրդը, նրա բաղաբաղական ղեկավարությունը, ազգային գաղափարախոսները պարտավոր են խոր ու բազմակողմանիորեն վերլուծել՝ շուրջ հարյուր տարվա (1890-1990թթ.) պատմություն ունեցող Հայոց ցեղասպանության պատճառները, համապատասխան դասեր քաղել դրանցից և հուսալի միջոցներ ձեռք առնել պանթուրքիզմի հարձակմանը դիմակայելու համար:

Հայոց ցեղասպանության, Հայկական հարցի, հայ-թուրքական հարաբերությունների և ընդհանրապես՝ հայ և թուրք ժողովուրդների պատմության քննական ուսումնասիրությունը մեզ բերում է մի շարք եզրահանգումների, որոնք իրենց պատշաճ տեղը պետք է ունենան հայոց ազգային գաղափարախոսության համակարգում:

Թուրքական ցեղերը XI-XII դարերում նվաճում են Հայաստանը: Հայոց Հայրենիքը, պատմական իրադարձությունների աննպաստ զարգացման հետևանքով, ընկնում է թուրքերի տիրապետության տակ:

Թուրքական ցեղերը, նվաճելով Հայկական լեռնաշխարհը, պայքար են սկսում Հայոց պատմական Հայրենիքը սեփականացնելու, այնտեղ թուրքական ազգային պետություն ստեղծելու համար: Չևավորվում է Հայկական լեռնաշխարհը նվաճած թուրքական ցեղերի ազգային գաղափարախոսությունը, որի հիմնական նպատակը հայոց պատմական Հայրենիքը սեփականացնելն էր, այդ տարածքում թուրքական հզոր պետության ստեղծումը:

Թուրքերի ազգային գաղափարախոսության իրականացման համար պետք է ոչնչացվեր այդ նվաճված Հայրենիքի տերը՝ հայ ժողովուրդը: Հայ ժողովուրդը կամ պետք է ձուլվեր, կամ ֆիզիկապես ոչնչացվեր, կամ էլ արտագաղթեր օտար երկրներ:

Թուրքերը Հայոց Հայրենիքը նվաճելուց ի վեր, դարեր շարունակ, վարել են հայերին ձուլելու, Հայաստանը հայաթափ անելու քաղաքականություն:

XIX դարի վերջերին, համոզվելով, որ հայ ժողովուրդին ձուլելու, Հայաստանը հայաթափելու քաղաքականությունը սպասված արդյունքը չի տալիս, թուրքերն անցնում են հայերի ֆիզիկական ոչնչացման քաղաքականության իրագործմանը: Եղեռնի և զանգվածային կոտորածների միջոցով նոր հայրենիք ձեռք բերելու քաղաքականության հիմքը դնում է Արդու Համիդ II-ը, որը միայն 1894-1896 թվականներին ոչնչացնում է շուրջ 300 հազար հայերի:

Հայերի ցեղասպանությունը Թուրքիայում սկսվել է 1890-ական թվականների սկզբներից: Թուրքիան սպասում էր միջազգային հարմար պահի՝ հայերի ցեղասպանության ծրագիրը մի հարվածով, ամբողջությամբ իրագործելու համար:

XX դարի սկզբներին ձևավորվում է՝ Աֆրիկայից մինչև Չինաստան և Չինաստանից մինչև Հյուսիսային Սառուցյալ օվկիանոս սփռված թուրքալեզու ժողովուրդների ազգային գաղափարախոսությունը՝ պանթուրքիզմը, որի նպատակը թուրքական ռասայի ժողովուրդների միասնական պետության՝ Մեծ Թուրանի ստեղծումն էր: Համաձայն պանթուրքիզմի գաղափարախոսության, Մեծ Թուրանի պետության ստեղծումը պետք է իրականացվեր հետևյալ երեք փուլերով.

ա) Թուրքիզմի իրականացում, որը նշանակում էր Թուրքիայի մահմեդականացում, քրիստոնյաների, մասնավորապես՝ արևմտա-

հայության ոչնչացում:

բ) Օղուզական պետության ստեղծում, որի մեջ պետք է մտնեին Թուրքմենստանը, Թուրքիան, Ադրբեջանը և Իրանական Ադրբեջանը: Այս ծրագիրն իրականացնելու համար պետք է ոչնչացվեր նաև արևելահայությունը, ուստի թուրքերը պետք է նվաճեին Արևելյան Հայաստանը:

գ) Մեծ Թուրանի պետության ստեղծում: Հայկական «սեպի» վերացումից, Օղուզական պետության ստեղծումից հետո ճանապարհը բաց էր և ոչ մի խոչընդոտ չկար պանթուրքիզմի գաղափարախոսության իրականացման համար. թուրքալեզու ժողովուրդները միավորվում էին՝ կազմելով Մեծ Թուրանի պետությունը¹:

Արևմտահայության ոչնչացումը պետք է կազմակերպեր Թուրքիան, արևելահայության ոչնչացումը՝ Թուրքիան՝ Ադրբեջանի օժանդակությամբ: Մեծ Թուրանի պետությունը պետք է ստեղծվեր Թուրքիայի դեկավարությամբ՝ թուրքալեզու բոլոր ժողովուրդների օժանդակությամբ:

Այսպիսով, հանուն թուրք ժողովուրդի նոր հայրենիքի ձեռքբերման, հանուն այդ տարածքում թուրքական հզոր ազգային պետականության ստեղծման, հանուն Մեծ Թուրանի համաթուրքական պետության ստեղծման, պետք է ոչնչացվեր ամբողջ հայ ժողովուրդը:

Պատմությունը խաչածեղ թուրքերի և հայերի ազգային շահերը: Հայոց պատմական Հայրենիքում կամ թուրքը պետք է կառուցեր իր ազգային պետականությունը, կամ էլ հայերը պետք է վերականգնեին իրենց կորցրած պետականությունը:

Պատմությունը հարցը դրել էր անողոր կերպով. հայոց պատմական Հայրենիքում պետք է ապրեր մեկը՝ կամ թուրքը, կամ՝ հայը: Երկուսն ուղին թուրքերը բացառեցին: Հայ ժողովուրդը կամ զենքը ձեռքին պետք է պաշտպաներ իր Հայրենիքը թուրքական զավթիչներից, կամ էլ արտագաղթեր օտար երկրներ, հակառակ դեպքում, դատապարտված էր ոչնչացման:

Եթե հայոց պատմական Հայրենիքը սեփականացնելու համար անհրաժեշտ էր ֆիզիկապես ոչնչացնել արևմտահայությանը, ապա, պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունը իրականացնելու, Մեծ Թուրանի պետությունը ստեղծելու համար, պետք է ոչնչացվեր նաև Ռուսաստանի տիրապետության տակ գտնվող արևելահայությունը:

¹ Зареванд, Турция и Пантүранизм, Ереван, 1991, հոմեր. Չարևանը, Միացյալ, անկախ Թուրանիս, Արևեր, 1988:

Հայոց հարցի վճռի հետաձգելը այլևս անկարելի է: ... Դաշնակցությունը մտել է այն կռվի մեջ, որ սկսել է ինքը՝ ժողովուրդը, տանկաց կառավարության դեմ՝ ռիստելով մինչև արյան վերջին կաթիլը կռվել Հայրենիքի ազատության համար...»¹:

Օսմանյան տիրապետության դեմ զինված պայքարը սկսվում է որպես համաժողովրդական, հայդուկային (ֆիդայական) պատերազմ, որը հզորանալով, պետք է վերածվեր համաժողովրդական ընդհանուր զինված ապստամբության:

Զինված պայքարի բարձրակետը 1894-1895 թվականներն են՝ Մասունի և Ձեյթունի ապստամբություններով: Արևմտահայությունը դարձավ հզոր քաղաքական և ռազմական գործուն:

Եվ Աբդուլ Համիդը, և՛ երիտթուրքերը բանակցություններ սկսեցին հայ քաղաքական ուժերի հետ, փորձելով նրանց օգտագործել իշխանության համար մղվող պայքարում: Բանակցությունները Համիդի հետ տևեցին շուրջ երեք տարի և ավարտվեցին անհաջողությամբ, իսկ երիտթուրքերի հետ, ընդհատումներով, շարունակվեցին մինչև 1908 թվականը:

Ոչ Մասունի և ոչ էլ Ձեյթունի ապստամբությունը չհաջողվեց վերածել համաժողովրդական ընդհանուր զինված ապստամբության: Պարզ դարձավ, որ ընդհանուր ժողովրդական զինված ապստամբության համար արևմտահայությունը դեռ պատրաստ չէ: Անհրաժեշտություն առաջացավ փոփոխություններ մտցնել ազատագրական պայքարի մարտավարության մեջ:

1896-1898 թվականներին հայ քաղաքական կուսակցությունները հրաժարվում են ֆիդայական կռվի գործելակերպից և անցնում երկրում զինված ուժեր պատրաստելուն՝ ընդհանուր ապստամբության համար:

ՀՀ Դաշնակցությունը միաժամանակ փորձում է բանակցությունների մեջ մտնել և հաշտության եզրեր գտնել երիտթուրքերի կուսակցության հետ: Ընդ որում, պետք է նկատի ունենալ, որ ՄԴ Հնչակյան կուսակցության 1896 թվականի պառակտումից և թուլացումից հետո ՀՀ Դաշնակցությունը դարձել էր ազգային-ազատագրական պայքարի միանձնյա ղեկավարը:

Դաշնակցության առաջարկով, 1907թ. դեկտեմբերի 27-29-ը Փարիզում տեղի է ունենում Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր ուժերի երկրորդ կոնգրեսը, որի ընդունած հայտարարագրում պահանջվում էր.

¹ Հ.Յ.Դ. Վաթուհյանի (1890-1950), Բուսրոն, 1950, էջ 49-51:

1. «Գահընկեցություն Սուլթան Համիդի:
2. Արմատական փոփոխություն ներկա ռեժիմին:
3. Հաստատում ներկայացուցչական ռեժիմի (Խորհրդարան)»:

Թուրքիայի ընդդիմադիր ուժերի կոնգրեսի ընդունած փաստաթղթում հայտարարվում էր. «Մենք միանում ենք ընդհանուր պայքարի համար, միանգամայն հարգելով յուրաքանչյուր կազմակերպության ինքնավարությունը. միանում ենք անկեղծորեն, եղբայրորեն, և նախքան կռիվ սկսելը՝ խոստանում ենք չթուլանալ, ու հայտարարում ենք սուլթանին՝ թե մեր գեներերը վայր չեն դնի, մինչև որ Թուրքիայի համար նոր դարազուլիս չբանանք»¹:

Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր ուժերի բոլոր ստեղծված էր, խնդիրները՝ հստակեցված: Արևմտահայությունը դադարեցնում էր ազգային-ազատագրական զինված պայքարը և Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր ուժերի հետ կռվի մեջ մտնում տիրող կարգերը տապալելու, երկրում պառլամենտական, սահմանադրական կարգեր հաստատելու համար:

Թե ինչպիսին պետք է լիներ Արևմտյան Հայաստանի կարգավիճակը Օսմանյան կայսրության կազմում, հայտնի չէր, պարզ էր միայն, որ բոլոր դեպքերում պետք է պահպանվեր Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը: Հայ քաղաքական կուսակցությունները փոփոխություններ են մտցնում իրենց ծրագրերի մեջ՝ ճանաչելով Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը: Հայերը գնացին զիջումների: Ստեղծվեց այն պատմական շանսը, որը երկու ժողովուրդների քաղաքական ուժերին հնարավորություն էր տալիս, փոխզիջումների գնով, հաշտության եզրեր գտնել, կյանքի կոչել Արևմտյան Հայաստանի կարգավիճակի ընդունելի տարբերակ:

Նման պատմական պայմաններում, բնականաբար, դադարեցվեց ազգային-ազատագրական պայքարը, օրակարգից գործնականում հանվեց արևմտահայությանը ընդհանուր զինված ապստամբության պատրաստելու հարցը:

Ուրեմն, անհեթեթություն է խոսել ազգային-ազատագրական պայքարի պարտության մասին: Հայոց ազգային-ազատագրական պայքարը դադարեցվել է՝ մարտավարությունը փոխելու պատճառով, իսկ ավելի ուշ՝ 1907 թվականին, այն ընդհանրապես պաշտոնապես հանվել է օ-

¹ Յայրագիր Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր փորձերու կոնգրեսին. Ժնև, 1907, էջ 7-8:

րակարգից՝ Հայկական հարցը նոր պայմաններում խաղաղ ձևով լուծելու ակնկալիքով:

Վճռական խոսքը պատկանում էր թուրքերին: Մակայն, թուրքերի հետ լեզու գտնելու քաղաքականությունն արդյունք չտվեց: Երիտթուրքերը Թուրքիայի ընդդիմադիր ուժերին ցանկանում էին օգտագործել իշխանության գլուխ գալու համար: Իշխանությունը գրավելուց հետո, երիտթուրքերը շարունակեցին Աբդուլ Համիդի Հայոց ցեղասպանության քաղաքականությունը: Այդ առումով չափազանց բնորոշ էր Ադանայի հայ բնակչության 1909 թվականի կոտորածը, որին զոհ գնաց շուրջ 30 հազար հայ:

1910-1911 թթ. երիտթուրքերը՝ Մալոնիկի իրենց տարեկան ժողովներում, պաշտոնապես հրաժարվեցին պանօսմանիզմից և ընդունեցին պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունը: Պանթուրքիզմը դարձավ Թուրքիայի պետական գաղափարախոսությունը:

Երիտթուրքերի՝ Մալոնիկի 1910թ. համաժողովում Թալեաթը հայտարարում է, որ Օսմանյան կայսրության մեջ մահմեդականների և քրիստոնյաների միջև «հավասարության մասին ոչ մի խոսք չի կարող լինել այնքան ժամանակ, քանի դեռ չի հաջողվել կայսրությունը օսմանցիականացնելու մեր գիծը՝ երկար և սպառիչ աշխատանք մը, որուն մեջ, սակայն, կը համարձակին ըսելու, վերջապես պիտի հաջողինք»¹:

1911թ. Մալոնիկում տեղի ունեցած երիտթուրքերի հաջորդ տարեկան համաժողովը որոշում է. «Կայսրության նկարագիրը պետք է լինի մահմեդական: Պետք է ապահովվի մահմեդական հաստատությունների և ավանդությունների հանդեպ հարգանքը: Ազգությունները զանցառելի քանակություններ են: Թուրք լեզվի տարածումը գերազանց միջոց մըն է հաստատելու մահմեդական գերիշխանությունը և յուրացնելով ձուլելու մյուս տարրերը»:

Եվ այսպես, ընտրությունը կատարված էր: Պանթուրքիզմը դառնում էր Թուրքիայի պետական քաղաքականությունը: Մալոնիկի 1910 և 1911 թվականների համաժողովների որոշումները՝ կայսրությունը օսմանացնելու և մահմեդականացնելու մասին, նշանակում էր ամբողջ հայ ժողովրդի ցեղասպանության պետական ծրագրի ընդունում, որը գործնականում կենսագործվում էր դեռևս XIX դարի 90-ական թվականների սկզբներից:

Ուրեմն, թուրքերը չընդունեցին հայերի առաջարկը՝ Թուրքիայի տա-

¹ *Լևոն Վարդան, Թող թուրքը խօսի, Բեյրութ, 1975, էջ 11:*

րածքային ամբողջականությունը պահպանելու պայմանով, կանոնավորել հայ-թուրքական հարաբերությունները, որը տվյալ պատմական պայմաններում կարող էր նշանակել միայն Արևմտյան Հայաստանի տարածքային ինքնավարություն, ոչ ավելին: Թուրքերի նման վարքագծի մեջ անբացատրելի ոչինչ չկա: Թուրքերը, ինչպես ասել ենք, ցանկանում էին սեփականացնել հայերի պատմական Հայրենիքը: Նրանք իրենց նոր Հայրենիքը՝ Արևմտյան Հայաստանը ցանկանում էին ունենալ առանց այդ երկրի իսկական տերերի՝ արևմտահայության: Թուրքերը շարունակում էին իրենց հին և ավանդական քաղաքականությունը՝ Հայրենիքը պետք է պատկանի մի ժողովրդի, տվյալ դեպքում՝ միայն իրենց: Արևմտահայության ճակատագիրը որոշված էր: Արևմտյան Հայաստանը թուրքերի Հայրենիք դարձնելու համար արևմտահայությունը պետք է ոչնչացվեր:

Թուրքիզմի և պանթուրքիզմի ծրագրերը իրականացնելու համար թուրքերը սպասում էին հարմար պահի, որպիսին կարող էր լինել սպասվող համաշխարհային պատերազմը, որը սկսվեց 1914թ. օգոստոսի 1-ին:

Թուրքիան, բնականաբար, միանում է գերմանական բրդին: Անտանտի պետությունները և առաջին հերթին Ռուսաստանը, ունենալով նվաճողական պլանները՝ Թուրքիային հետաքրքրող տարածքների նկատմամբ և, հասկանալի պատճառներով, նրան թույլ չէին տա ստեղծել Մեծ Թուրանի պետությունը: Օգոստոսի 6-ին Թուրքիան և Գերմանիան համաձայնագիր են կնքում, որի 5-րդ հոդվածում ասվում էր.

“Գերմանիան կօգնի Օսմանյան կայսրության արևելյան սահմանները շտկել այնպես, որ Թուրքիայի համար ապահովվի անմիջական շփում Ռուսաստանում բնակվող մահմեդական ազգաբնակչության հետ»¹:

Պատերազմի մեջ մտնելու կապակցությամբ Թուրքիայի կառավարության հրապարակած կոչում ասվում էր.

«Մեր մասնակցությունը համաշխարհային պատերազմին արդարացվում է մեր ազգային իղեայով: Մեր ազգի իղեայը առաջնորդում է մեզ դեպի մեր մոսկովյան բշմամու ոչնչացումը, որպեսզի դրա հետևանքով ստեղծվեն մեր կայսրության բնական սահմանները, որոնք իրենց կազմում կունենան և կմիավորեն մեր ռասայի բոլոր ճյուղավորումները»:

Թուրքական ռասայի բոլոր ճյուղավորումները միավորելու համար,

¹ *Ю.В. Ключников и А.В. Сабанин, Международная политика новейшего времени в договорах, нотах и декларациях, ч. 2, М., 1926.*

պետք է, ինչպես արդեն ասել ենք, ոչնչացվեր արեւմտահայությունը և որպես նվազագույն պայման նվաճվեին Կարսը, Արդահանը, Մուրսալուն, Նախիջևանը, Չանգեզուրը և Լեռնային Ղարաբաղը: Այդ տարածքների հայ բնակչությունը ևս պետք է ոչնչացվեր: Իսկ առավելագույնը, ստեղծված իրավիճակում, Թուրքիայի համար՝ ամբողջ հայ ժողովրդի և Հայաստանի ոչնչացումն էր. այդ էր պահանջում պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունը:

Պանթուրքիզմի գաղափարախոսները թուրքական ժողովուրդներին կոչ էին անում զենքով ու արյունով, քրիստոնեական ժողովուրդների ոչնչացման գնով իրականացնել Մեծ Թուրանի ստեղծման գաղափարը: Բանաստեղծ Մեհմետ Էմինը կոչ էր անում.

Արթնացե՛ք, երբայրներ, որովհետև կյանքը
թուրքական աշխարհին՝
ձեզնով պիտի բեղմնավորվի:
Մեկ փեթակ ունին բոլոր մեղուները.
Մեկ Թուրան պետք է ունենան
Բոլոր թուրքերը:
Աքայներու վրա ելիր,
Եվ կատաղի ձայն քաթրացուր,
Ճամբուն վրա հեղափոխման
Ծաղիկ չաճիր առանց արյան.
Մե՛ն մի գամկեղ պահանջե դուն
Հավատք, արյուն և արիություն.
Դրոշիդ շուրջը գան միանան
Թուրքերը համայն:

Մեհմետ Էմինը, ինչպես տեսնում ենք, թուրքական բոլոր ժողովուրդներին կոչ է անում համախմբվել Մեծ Թուրանի գաղափարի շուրջը, զգուշացնելով, որ «առանց արյան ծաղիկ չի աճում»:

Պանթուրքիզմի հիմնադիրներից և խոշորագույն գաղափարախոս Ջիա Գեոր Ալվը «Դեպի Արևելք» խարագրով բանաստեղծությունների ժողովածուի մեջ գրելով, որ «Անատոլիան ներքին հող չէ, չի բաժանվում արտերկրից», թուրքական ժողովուրդներին հետևեալ կոչն է անում.

Ջիա մի կոչեր թուրքմեն, քայ կամ օսմանցի,
Թուրք եմ, անունն այս բարձր է թուրքեն,

Չկա ուզբեկ, քաթար, խըրխլը, շիրվանցի,
Թուրք ազգն է մեկ, չի բաժնվիր մեկն արդեն:
Ո՛վ քրքորդի, ալ ոչ ես կամ, ոչ դուն, ոչ ալ անիկա,
Չկա բարձր, չկա խոնարհ, այլ միայն կա Մեծ Թուրան,
Թեքում չկա մեր ճամբուն մեջ, անկախ պեյ կամ խան չկա,
Թուրք հոգիին մեջ կան միայն մեկ հայրենիք, մեկ իշխան:

Ուրեմն, թուրքական ժողովուրդներին կոչ էր արվում նայել դեպի Արևելք, շարժվել դեպի Արևելք՝ Մեծ Թուրան, մեկ միասնական Հայրենիք ստեղծելու նպատակով. մի խնդիր, որի իրականացման համար բարենպաստ պայմաններ էր ստեղծում Առաջին համաշխարհային պատերազմը:

Եթե հիշյալ երկու հեղինակները թուրքերին կոչ են անում համախմբվել և ստեղծել միասնական հայրենիք՝ Մեծ Թուրան, ապա պանթուրքիզմի մի այլ գաղափարախոս՝ Էնիս Ավնին, արդեն անբարույց շարադրում է այդ ճանապարհին ընկած ժողովուրդների ոչնչացման ծրագիրը.

Կոխած տեղերու ամեն մեկ մասեն արյուն պիտի ժայթքե...
Երկարած քաթիս տակ գարունները՝ աշնան և աշունները՝ զնդանի
պիտի վերածվեն...
Եթե քար քարի վրա թողնեն՝ ետիս թողած օջախս թող քանդվի...
Վարդաստանները մեռելատան պիտի ընեն սուրով...
Պատմությանը պիտի թողնեն անանկ կործանված ու զետնի հավասար
ավերակ մը,
որ տասը դար մարդիկ չկարողանան քաղաքակրթություն կանգնեցնել
անոր վրա:

Եթե ճյուղերի վրա տերև, և պատնեշի վրա դրոշ թողնեն՝
թող սև կնիք զարնվի հավատքիս տախտակին վրա:
Շունչես հուր պիտի սփռեն, զենքես՝ մահ, իսկ քայլափոխես՝ անդունդ...

Ամեն ճերմակ գույն բուռ մը վառողի արատով պիտի խարանձեմ,
և ամեն վառողի արատ՝ ափ մը արյունով պիտի քաթախեն:

Գթությունը պիտի կախեն յաթաղանիս ծայրին,
ինաստությունը՝ հրազենիս փամփուշտին, քաղաքակրթությունն ալ՝
նժույզիս ետևի պայտին:

Լեռներու փապարները, անտառներու հովանին և ավերակներու, կոշկոճ գոլորճերը պիտի խոսին հավիտենության՝ այդ տեղերեն անցած թուրքին պատմությունը¹:

Բացատրություններն ավելորդ են: Պարզ է, թե ինչպիսի մահացու վտանգ է սպառնում հայ ժողովրդին:

Օգտվելով Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընձեռած հնարավորություններից, պանթուրքիզմը ձեռնամուխ է լինում ծրագրային դրույթների արմատական լուծմանը, որի առաջըքը հայ ժողովրդի եղեռնի իրականացումն էր, հայկական «սեպի» վերացումը:

1915 թվականի սկզբներին Երիտթուրքերի կուսակցության կենտրոնի գաղտնի նիստը՝ Թալեաթի նախագահությանը, որոշեց արևմտահայության ցեղասպանության և տեղահանության կոնկրետ եղանակները:

Այդ նիստում Նազըմը հայտարարեց.

«Եթե այս մաքրագործումը ընդհանուր և վերջնական պիտի չլլա, օգուտի տեղ վնաս կբերե. պետք է հայ ազգը արմատախիլ ըլլա, մեր հողին վրա անհատ մը անգամ չմնա, հայ անունը մոռացվի: Հիմա պատերազմի մեջ ենք, ասկե հարմար առիթ չի գտնվիր, մեծ պետությանց միջամտությունը և թերթերու բողոքի ձայնը նկատելի իսկ չի կրնար ըլլալ, ըլլալու պարագային խնդիրը կատարված իրողություն մը կը դառնա և կը փակվի. այս անգամվան գործողությունը բնաջնջումի գործողություն մը պիտի ըլլա, հայերեն անհատ մը իսկ չմնալու պայմանով բնաջնջումը անհրաժեշտ է»²:

1915 թվականի ապրիլի 15-ին հայերի ցեղասպանության մասին կազմվում է մի պաշտոնական հրահանգ, որում ասվում էր.

«Որևէ հաշտության սեղանի վրա, որևէ ձևով Հայկական հարցի դրվելը կանխելու համար, օգտվելով պատերազմի՝ մեզ բերած անկախությունից, որոշեցինք վերջնական հաշվեհարդարի ենթարկել այն, բնաջնջելով անհարազատ այդ տարրը, քշելով նրան դեպի Արաբիայի անապատները, համաձայն տրված մեր գաղտնի հրահանգի»:

Արևմտահայության ցեղասպանության մասին Թուրքիայի կառավարության այս որոշումը ստորագրել էին ներքին գործերի նախարար Թա-

1 Տե՛ս Լեռն Վաղդան, Հայկական Տասնիվեցը եւ հայերու լքեալ գոյքերը, Բեյրութ, 1970, էջ 62-66:

2 Մելվան Ջաֆե Բիֆաթ, Օսմանեան յեղափոխութեան մութ ծալքերը եւ իթթիհարի հայացիքը ծրագրները, Բեյրութ, 1975, էջ 98:

լեաթը, ռազմական գործերի նախարար Էնվերը և Երիտթուրքերի կուսակցության կենտրոնի քարտուղար Նազըմը:

1915-1916 թվականներին իրականացվեց արևմտահայության ցեղասպանության պանթուրքական ծրագիրը: Ոչնչացվեց մեկուկես միլիոն հայ: Եղեռնից փրկվածները ցրվեցին աշխարհով մեկ: Արևմտյան Հայաստանը հայաթափվեց:

Արևմտահայության ոչնչացումից հետո Թալեաթը հայտարարեց. «Հայկական հարց այլևս գոյություն չունի, որովհետև այլևս հայեր գոյություն չունեն»:³ Թուրքիան Հայկական հարցը Արևմտյան Հայաստանում լուծեց՝ բնաջնջելով արևմտահայությանը:

Իրականացվեց պանթուրքիզմի ծրագրի առաջին փուլը: Թուրքիան մահմեդականացվեց: Արևմտյան Հայաստանը հայաթափվեց: Հայոց պատմական Հայրենիքը զրկվեց իր իսկական տեղերից և հայտարարվեց թուրքական հայրենիքի բաղկացուցիչ մաս:

Թուրքիայում մշակվեց նաև Հայկական հարցի և ցեղասպանության պատմագիտական պետական կոնցեպցիա, որի հիմքում դրվեցին հետևյալ հիմնադրույթները.

ա. Հայերը եկվորներ են, Արևմտյան Հայաստանը նրանց Հայրենիքը չէ: Հայերը որպես ժողովուրդ չեն ձևավորվել, նրանք պատմության ընթացքում երբեք պետականություն չեն ունեցել:

բ. Թուրքերը և հայերը դարեր շարունակ ապրել են կողք-կողքի բարեկամաբար, առանց բշնամանքի: Հայերի վիճակը Թուրքիայում լավ է եղել: Թուրքերի և հայերի հարաբերությունները վատացել են Արևմտյան տերությունների և մասնավորապես Ռուսաստանի քաղաքականության պատճառով, որոնք, Թուրքական կայսրությունը մասնատելու նպատակով, օգտագործել են հայ քաղաքական կուսակցություններին և արևմտահայությանը: Չլինե՛ր հայերի արևմտյան և հատկապես ռուսական կողմնորոշումը, թուրքերը և հայերը կապրեին եղբայրաբար, չէին լինի 1915 թվականի և հետագա տարիների դեպքերը:

գ. 1915-1916 թվականներին Թուրքիայում հայերի ցեղասպանություն չի եղել, այլ տեղի է ունեցել հայերի դեպորտացիա ռազմական գործողությունների գոտուց, որի պատճառը հայերի հակաթուրքական դիրքորոշումն է եղել: Պատերազմական գործողությունների պայմաններում դեպորտացիայի ենթարկվող հայության կորուստներն անխուսափելի էին:

դ. Եվ, վերջապես, Հայկական հարցի և ցեղասպանության թուրքական պետական կոնցեպցիայի չորրորդ հիմնադրույթն այն մասին է, որ հիշյալ տարիներին տեղի է ունեցել ոչ թե հայերի, այլ թուրքերի ցեղասպանություն, որին զոհ են գնացել շուրջ 600 հազար թուրքեր:

Փույթ չէ, որ վերոհիշյալ հիմնադրույթները ոչ մի առնչություն չունեն պատմագիտության հետ: Թուրքիան հսկայական գուժարներ է ծախսում այդ հակազիտական կոնցեպցիան աշխարհում տարածելու համար:

Արևմտահայության ոչնչացումից հետո, պանթուրքիստները պայքար սկսեցին իրենց ծրագրի երկրորդ կարևորագույն խնդրի՝ Օղուզական պետության ստեղծման համար: Օրակարգ մտավ Արևելյան Հայաստանի նվաճման, արևելահայության ցեղասպանության իրականացման խնդիրը:

Սակայն, 1915-1916 թվականների ռազմական գործողությունների հետևանքով, ռուսական զորքերը գրավել էին Արևմտյան Հայաստանի գրեթե ողջ տարածքը: Թուրքիան պետք է ջանար, առաջին հերթին, Ռուսաստանից հետ նվաճել այդ տարածքները և հետո միայն ձեռնամուխ լինել Արևելյան Հայաստանի գավառան գործին:

Արևմտյան Հայաստանն այդ ժամանակ Ռուսաստանից հետ նվաճելը գործնականում անհնարին էր: Առաջին աշխարհամարտում հաղթանակած Անտանտի զաղութային պետությունները, բնականաբար, նվաճած տարածքները, նույն թվում և Արևմտյան Հայաստանը, պետք է բաժանեին իրար միջև:

Եվ իրոք, երկարատև բանակցություններից հետո, 1916 թվականին Մայքս-Պիկոյի համաձայնությամբ, Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող հայկական տարածքները որոշվեց բաժանել հետևյալ կերպ. Ռուսաստանն անցնի այն երեք մարզերը՝ Վանը, Բիթլիսը, Էրզրումը և Տրապիզոնը, իսկ Ֆրանսիան՝ Դիարբեքիրը, Խարբեռլը, Սվասը և Կիլիկիան: Թուրքիայից նվաճելով Հայաստանի տարածքները, ինչպես տեսնում ենք, Անտանտի զաղութային պետությունները չցանկացան Հայկական հարցը լուծել՝ վերականգնել հայոց պետականությունը:

Բայց դրանով իսկ, հայերի կյանքում, այնուամենայնիվ, տեղի էր ունենում արմատական փոփոխություն. Թուրքիայի տիրապետության տակ գտնվող հայկական տարածքներն անցնում էին Ռուսաստանին և Ֆրանսիային:

Օսմանյան կայսրությունը դատապարտված էր, դարերի ընթացքում նրա կողմից նվաճված տարածքներն անցնում էին Անտանտի զաղութա-

տիրական պետություններին:

Միայն հրաշքը կարող էր փրկել Թուրքիային և այդ հրաշքը կատարվեց:

1917 թ. հոկտեմբերին Ռուսաստանում բոլշևիկները գրավեցին իշխանությունը: Անտանտի կողմից մեղծված բոլշևիկյան Ռուսաստանը դաշինքի մեջ մտավ Գերմանիայի հետ: Քառյակ միությունը գլխավորող Գերմանիայի հետ բանակցությունները, որոնք սկսվել էին 1917 թ. վերջերին, ավարտվում են 1918 թ. մարտի 3-ին Բրեստ-Լիտովսկում՝ պայմանագրի կնքումով:

Թուրքիան Գերմանիայի օգնությամբ, հասավ իր նպատակին: Մի կողմից Ռուսաստանի, մյուս կողմից Գերմանիայի, Ավստրո-Հունգարիայի, Բուլղարիայի և Թուրքիայի միջև կնքված պայմանագրի 4-րդ հոդվածում ասվում էր.

«Ռուսաստանն իրենից կախված ամեն ինչ կանի, որպեսզի ապահովի Արևելյան Անատոլիայի գավառների շտապօգնությունը և նրանց կանոնավոր հանձնումը Թուրքիային: Արդահանի, Կարսի և Բաթումի օկրուգները ևս անհապաղ մաքրվում են ռուսական զորքերից: Ռուսաստանը չի խառնվելու այդ օկրուգների պետական-իրավական նոր հարաբերությունների կազմակերպմանը, այլ դրանց բնակչությանը հնարավորություն կտա, հարևան պետությունների և հատկապես Թուրքիայի համաձայնությամբ, հաստատել նոր կարգ»¹:

Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով, բոլշևիկյան Ռուսաստանը Թուրքիային էր վերադարձնում ինչպես Առաջին աշխարհամարտի տարիներին ռուսական զորքերի կողմից գրավված Արևմտյան Հայաստանի տարածքները, այնպես էլ 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմում նվաճված Կարսը, Արդահանը և Բաթումը:

Ընդ որում, բոլշևիկները իշխանության գլուխ գալով Ռուսաստանում, 1917 թվականի նոյեմբերին չեղյալ էին հայտարարել Մայքս-Պիկոյի համաձայնությունը: Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը ստորագրելու պահին ռուսական զորքերը հեռացել էին ոչ միայն Արևմտյան Հայաստանից, այլև՝ Անդրկովկասից:

Ռուսական զորքերի հեռանալուց հետո, 1918 թվականի հունվարի 30-ին, թուրքական բանակը հարձակում է սկսում, նպատակ ունենալով վերջնականապես իրականացնել պանթուրքիստների ծրագրային դրույթները:

¹ Документы внешней политики СССР, М., 1957, с. 121.

Երկրի պաշտպանության գործը ընկավ հայդուկային խմբերի և նոր կազմավորվող զորաջոկատների վրա, որոնք, ինչպես ցույց տվեցին ռազմական գործողությունները, անկարող էղան դիմադրել թուրքական կանոնավոր բանակին: Թուրքական բանակը, գրեթե առանց լուրջ դիմադրության, գրավեց Արևմտյան Հայաստանը, մտավ Արևելյան Հայաստան և շարժվեց դեպի Երևան:

Պանթուրքիստները ձեռնամուխ էղան իրենց երկրորդ ծրագրային խնդրի իրագործմանը՝ Արևելյան Հայաստանի գրավմանը, արևելահայության ոչնչացմանը, որի նպատակը, ինչպես ասել ենք, օսմանյան թուրքերին, աղրբեջանցիներին և թուրքմեններին միավորող Օղուզական պետության ստեղծումն էր:

Գրավված վայրերում թուրքական բանակը իրականացնում էր հայ ժողովրդի ցեղասպանության պանթուրքական ծրագիրը:

Թուրքիայի նպատակների մասին Վեհիբ փաշան Բաթումի բանակցությունների ժամանակ Ա.Խատիսյանին ասել է հետևյալը.

«Դուք կը տեսնեք, որ ճակատագիրը կըրաշէ Թուրքիան արեւմուտքեն արեւելք: Մենք հեռացանք Բաղկաններից, կհեռանանք նաեւ Աֆրիկայից, բայց մենք պետք է տարածվենք դեպի արեւելք, հոն է մեր արյունը, մեր կրոնը եւ լեզուն: Ե՛վ ասիկա տարերային ձգողություն ունի, մեր եղբայրները Դադստան, Թուրքեստան եւ Աղրբեջան են: Մենք պետք է ճամբա ունենանք դեպի հոն: Ե՛վ դուք՝ հայերը, կանգնած եք մեր այդ ճամբուն վրա: Պահանջելով Վանը՝ դուք կը փակեք մեր ճամբան դեպի Պարսկաստան: Պահանջելով Նախիջեւանն ու Չանգեզուրը՝ դուք արգելք կը դառնաք մեզի իջնելու Բուրի հովիտը եւ երթալու Բաքու: Կարան ու Ախալքալաքը կը փակեն մեր ճամբան դեպի Ղազախ ու Գանձակ: Դուք պետք է մեկ կողմ քաշուիք եւ մեզի ճամբա տաք: Միա թե ուր է մեր հիմնական վեճը: Մեզի պետք են երկու լայն ճամբաներ, որոնք հնարավորություն տան մեր բանակներուն առաջ շարժվելու եւ պաշտպանուելու: Մեր ճամբան՝ Կարս-Ախալքալաք-Բորչալու-Ղազախն է, որ կը տանի դեպի Գանձակ, մյուսը՝ կերթայ Շարուր-Նախիջեւան-Չանգեզուրով Բուրի հովիտը: Դուք կարող եք մնալ անոնց մեջտեղը, այսինքն Նոր-Բայազետի եւ Էջմիածնի շուրջը»¹:

Միա այսպիսին էին Թուրքիայի նպատակները պանթուրքիզմի ծրագրի իրականացման երկրորդ փուլում:

Օրակարգում դրված էր հայ ժողովրդի լինել-չլինելու հարցը: Հայ ժո-

¹ Ալ. Խատիսյան, Հայաստանի Հանրապետության ժազունն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968, էջ 86:

ղովրդի պատմության ճակատագրական այդ պահին ամբողջ ժողովուրդը ոտքի ելավ թուրքական զավթիչներից պաշտպանելու իր կյանքն ու Հայրենիքը: Մարդարապատում, Բաշ Ապարանում և Ղարաքիլիսայում տեղի ունեցան կենաց ու մահվան ճակատամարտեր: Մայիսյան հերոսամարտերն ավարտվեցին թուրքական բանակի պարտությամբ:

Այդ պատմական ճակատամարտերի օրերին քայքայվեց Անդրկովկասյան Սեյմը, որի ավերակների վրա ստեղծվեցին Վրաստանի, Աղրբեջանի և Հայաստանի հանրապետությունները:

1918 թ. մայիսի 28-ին հռչակվեց Հայաստանի անկախ Հանրապետությունը: Հայ ժողովուրդը վերականգնեց շուրջ 600 տարի առաջ կորցրած պետականությունը:

Սակայն, պանթուրքիզմը, չնայած իր ձեռք բերած խոշոր հաջողություններին՝ Արևմտյան Հայաստանի նվաճմանը, այնուամենայնիվ, չհասավ իր հիմնական խնդրի՝ հայկական «սեպի» վերացմանը, հայ ժողովրդի ոչնչացմանը: Դեռ ավելին. պատմական Հայաստանի մի փոքրիկ տարածքում վերստեղծվեց հայկական պետականությունը: 1919 թվականին Հայաստանի Հանրապետության տարածքը հասավ 71.330 քառակուսի կիլոմետրի: Սերի պայմանագրի համաձայն, ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Վ.Վիլսոնը 1920 թվականի նոյեմբերի 22-ին հանդես եկավ Հայաստանի սահմանագծման մասին իր՝ «իրավարարական վճռով», որի համաձայն Արևմտյան Հայաստանի տարածքը պետք է կազմեր 90 հազար քառակուսի կիլոմետր:

1920 թվականի ամառը Հայկական հարցի պատմության բարձրակետն էր: Թվում էր, թե ճակատագիրը սկսում էր բարեհաճ դառնալ հայ ժողովրդի նկատմամբ:

Բայց ոչ: Պատմության գիրկն անցած երիտթուրքերի փոխարեն, 1920 թ. սկզբին, Թուրքիայում իշխանության գլուխ է գալիս Մուստաֆա Բենավը, որը հետևողականորեն շարունակում է իր նախորդների պանթուրքիստական, հակահայկական քաղաքականությունը:

Համագործակցելով բուլղարական Ռուսաստանի ղեկավարության հետ, ստանալով վերջինիս համաձայնությունը, Թուրքիան 1920 թվականի սեպտեմբերի 28-ին հարձակվում է Հայաստանի վրա, գրավելով Կարսը, Արդահանը, Մուրմալուն և Ալեքսանդրապոլը: Նվաճված տարածքներում իրականացվում էր հայ ժողովրդի ցեղասպանության ծրագիրը: Թուրքիայի արևելյան ճակատի զինված ուժերի հրամանատար Էլազիմ Կարաբեքիրը արդեն ծրագրեր էր մշակում ոչ միայն Հայաստանը, այլև ամբողջ Անդրկովկասը գրավելու մասին:

Մակայն այդ նույն ժամանակ Հայաստանի սահմաններին էին մտնեցել Խորհրդային Ռուսաստանի 11-րդ բանակի զորամասերը, որոնք հրահանգ ունեին գրավել Արևելյան Հայաստանը: Նոյեմբերի 29-ին 11-րդ բանակի զորամասերը մտնում են Հայաստան: Հայաստանի Հանրապետության բանակը, որը անկարող գտնվեց դիմակայելու թուրքական զորքերին, բնականաբար, ի վիճակի չէր միաժամանակ կռվելու նաև ռուսական բանակի դեմ:

Ստեղծված ծանր իրավիճակում, Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարությունը հարկադրված էր դիմել հարցի լուծման մի տարբերակի, որը պատմության մեջ ստացել էր «Չարյաց փոքրագույնը» բնութագրումը: Դեկտեմբերի 2-ին Բ. Լեզրյանի հետ կնքած համաձայնագրով Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունն անցնում է բոլշևիկներին: Հայաստանը խորհրդայնանում է:

Հայաստանի անկախ Հանրապետությունը դադարում է գոյություն ունենալուց: Հայաստանը բաժանվում է Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև:

Հայրենիքի ազատագրության համար մղվող դարավոր պայքարում հայերը պարավեցին: Այդ պայքարում հայերը և թուրքերը կիրառում էին արմատապես տարբեր մարտավարություններ: Թուրքերը հայոց պատմական Հայրենիքը սեփականացնելու համար վարում էին ամբողջ ժողովրդին՝ մեծից մինչև փոքրը, ֆիզիկապես ոչնչացնելու, ձուլելու, երկրից արտաքսելու, երկիրը անբողջովին հայաթափելու քաղաքականություն, որպեսզի հետո կարողանան ի լուր աշխարհի հայտարարել, որ «այդ տարածքներում չկա հայություն, ուրեմն և չկա Հայկական հարց»:

Հայերն, ընդհակառակը, ի տարբերություն թուրքերի, վարում էին քաղաքակիրթ պայքար: Հայերի ազատագրական պայքարը թուրք ժողովրդի դեմ չէր, այլ թուրքական պետության, թուրքական զինված ուժերի, թուրք ոստիկանության դեմ: Հայոց ազգային-ազատագրական պայքարի երգերում հստակորեն անցկացվում է այն թեզը, որ հայ հայրուկը գեներ չի բարձրացնի թուրք կնոջ և երեխայի վրա:

Եվ այսպես, թուրքը դարեր շարունակ հետևողականորեն և անողորմաբար կոտորում էր հայերին, հայաթափում Հայաստանը, հետապնդելով հստակ ծրագիր՝ Հայկական լեռնաշխարհը դարձնել սեփական Հայրենիք, սեփական օջախ:

Նման մարտավարությամբ թուրքերը ձեռք բերեցին նոր հայրենիք, իսկ հայերը գրկվեցին իրենց պատմական Հայրենիքից¹:

¹ *Շահան Նաթախի. Թուրքիայի և Ռուսիայի, Երևան, 1992, էջ 194-196:*

Հայը չհասկացավ, որ եթե թշնամին բարբարոս է, ապա նրան կարելի է հաղթել միայն բարբարոսական մարտավարությամբ: Հայը շատ ուշ հասկացավ պանթուրքիզմի մահացու վտանգը և այն տարրական ճշմարտությունը, որ տեղի է ունենում կենաց ու մահու կռիվ, որ Հայկական լեռնաշխարհը պետք է պատկանի մեկին՝ կամ հային, կամ թուրքին:

Եվ այդ առումով բուրբոնները էլ պատահական չէ, որ մինչև այժմ հայկական գավառական քաղաքագետների շրջաններում թուրքի բարության մասին կարելի է լսել կենցաղային լեզուներ և ստեղծված իրավիճակի համար մեզ մեղադրող թեզեր:

Պանթուրքիստները կիրառել են հստակ, հետևողական մարտավարություն ու ռազմավարություն, որի շնորհիվ կարողացել են հասնել պանթուրքիզմի ծրագրի առաջին փուլի խնդիրների կատարմանը:

Մակայն, այդ խոշորագույն հաջողություններով հանդերձ, թուրքերը չկարողացան կենսագործել պանթուրքիզմի գաղափարախոսության իրականացման հիմնական պայմանը, չվերացվեց հայկական «սեպը», հետևաբար Մեծ Թուրանի ստեղծմանը մնում է մի խոչընդոտ՝ Չանգեզուրը: Եվ քանի դեռ չի իրագործվել պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունը, կա և գոյություն կունենա պանթուրքիզմը՝ իր վտանգներով: Մա անվիճելի իրողություն է:

Մա է հայերի համար ներկա փուլում պատմության առաջին կարևոր դասը:

Արևմտյան Հայաստանը, Կարսը, Արդահանը և Մուրմալուն թողնելով թուրքերին, իսկ Լեռնային Ղարաբաղն ու Նախիջևանը հանձնելով աղբյուրներից, Ռուսաստանն, այնուամենայնիվ, չվերացրեց հայկական «սեպը», քանզի պանթուրքիզմի հաղթանակը ճշմանակում է ռուսական կայսրության մասնատում: Այդ առումով էլ պանթուրքիզմը և ռուսաց ազգային գաղափարախոսությունը հավերժ անհաշտելի թշնամիներ են:

Հետևաբար, պատմության ներկա փուլում պանթուրքիզմի առկայությունը և նրանից բխող մշտական վտանգը պատմական դաս է նաև ռուս ժողովրդի և ռուսաց կայսրության համար:

Հենց այս իրողությունից էլ հայերը պետք է քաղեն պատմության երկրորդ կարևոր դասը: Եթե պանթուրքիզմը սպառնում է ռուսական կայսրության և հայ ժողովրդի գոյությանը, ուրեմն, նրանց շահերը առնչված են պատմության ճակատագրով: Այդ առումով էլ Հայաստանի ճակատագիրը պետք է կապված լինի Ռուսաստանի հետ:

Խոսակցությունները՝ պանթուրքիզնի մեռելու, համաշխարհային քաղաքականության օրակարգից դուրս գալու մասին, պետք է համարել անհեթեթություն և չափազանց վտանգավոր մտայնություն, որովհետև դա բթացնում է պանթուրքիզնի ճանապարհը փակող ժողովուրդների ու պետությունների ինքնապաշտպանության բնագոյը:

Բոլշևիկյան ռուսական կայսրությունն իր գոյության տարիներին անողորմարար ճգնում էր բոլոր ժողովուրդների, նույն թվում և մուսուլմանական, ազգային և ազգայնամոլական գաղափարներն ու շարժումները, որովհետև դրանք նպատակ ունեին կայսրության մասնատումը և ազգային պետությունների ստեղծումը:

Նման պայմաններում, պանթուրքիզնը, չիրաժարվելով իր հիմնական խնդիրներից, վախում է պայքարի մարտավարությունը: Խորհրդային Միության մահմեդական տարածքներում պանթուրքիզնը անցնում է ընդհատակ: Նա համախմբում էր ուժերը, մշակում գործունեության նոր մարտավարություն, պատրաստվում և սպասում իր աստեղային ժամին՝ ռուսական կայսրության քայքայմանը:

Այդ նույն ժամանակաշրջանում պանթուրքիզնը, բացահայտ կամ ոչ բացահայտ ձևերով, աշխարհում մեծ հաջողություններ էր ձեռք բերում: Պանթուրքիզնի դրաշակակիրը՝ պանթուրքիզնը պաշտոնապես մերժող թուրքիան էր:

Խորհրդային Միության պայմաններում պանթուրքիզնի նոր մարտավարության հիմնական սկզբունքները կայանում էին հետևյալում.

- ա) ողջ երկրի թուրքական ժողովուրդներին համախմբել պանթուրքիզնի գաղափարախոսության շուրջը,
- բ) բարենպաստ պայմաններ ստեղծել՝ հարմար պատմական պահին պանթուրքիզնի գաղափարները հեշտությամբ իրագործելու համար:

Դա նշանակում է, որ պանթուրքիստները, ամեն կերպ նպաստելով Խորհրդային միության փլուզմանը, միաժամանակ իրենց ուշադրության կենտրոնում պետք է պահեն 1920 թվականին չլուծված հիմնախնդրի՝ հայկական «սեպի» վերացման հարցը: Եվ, քանի որ սահմանային հարցերի լուծումը իրենց ուժերից վեր էր, ձեռնամուխ եղան այդ շրջանների հայաբափման քաղաքականության իրականացմանը:

Հայության ֆիզիկական եղեռնին փոխարինելու էր գալիս «սպիտակ եղեռնը»: Խորհրդային իշխանության տարիներին լիովին հայաբափմեց Նախիջևանը: Հայկական բնակչության տոկոսը Լեռնային Ղարաբաղում 95-ից իջավ 75-ի: Լեռնային Ղարաբաղի հայաբափման

գործընթացը արագորեն շարունակվում էր: Միաժամանակ բոտն ած էր սպրում հատկապես Չանգեզուրի աղբյուրներից բնակչությունը: Պանթուրքիստները գործադրում էին բոլոր ջանքերը, օգտագործում բոլոր հնարավորությունները՝ Չանգեզուրի ժողովրդագրական պատկերը փոխելու, այնտեղ աղբյուրների քանակը մեծացնելու համար: Եվ այդ ուղղությամբ նրանք զգալի հաջողությունների հասան: 1979 թվականի մարդահամարի տվյալներով, Կապանի շրջանում աղբյուրներից կազմում էին 41,4, Մեղրիի շրջանում՝ 27,1, Սիսիանի շրջանում՝ 21,9, Ազիզբեկովի շրջանում՝ 26,9 տոկոս: Նույն երևույթն էր տեղի ունենում նաև Հայաստանի մի շարք սահմանամերձ կարևոր շրջաններում:

Եթե նկատի ունենանք աղբյուրների քաղաքական տեմպերը, պարզ կդառնա, թե պանթուրքիզնի հարձակման դեպքում ինչպիսի վիճակում կհայտնվեր Հայաստանը:

Մումգալիթի հայության ջարդը 1988 թվականի փետրվարին, Բաքվի հայության եղեռնը 1990 թվականի հունվարին և սպանություններով ու բախումով ուղեկցվող հայության բռնագաղթը Բաքվից, Գանձակից, Շամխորից, Խանլարից, Դաշքեսանից և Աղբյուրների այլ հայաբնակ վայրերից, ցույց տվեցին, որ պանթուրքիզնը մարտական վիճակում սպասում է ԽՍՀՄ անկմանը՝ ավելի լայնածավալ և արմատական գործողությունների անցնելու համար:

Վերոհիշյալ վտանգավոր գործունը կարող էր ճակատագրական դեր խաղալ միայն Խորհրդային Միության կործանման դեպքում:

Այդ հատմանցող վտանգի հետ միասին, պետք է նկատի ունենալ նաև այն հանգամանքը, որ Խորհրդային միության կազմում Հայաստանը՝ զրկված անկախ պետականությունից, տարածքային ինքնավարության իրական կարգավիճակով, տնտեսության և մշակույթի բնագավառներում մեծ վերելք ապրեց: Հայաստանը խորհրդային իշխանության տարիներին դարձավ զարգացած արդյունաբերական և մշակութային երկիր:

1990-1991 թվականներին քայքայվում է Ռուսաստանի բոլշևիկյան կայսրությունը, որի մեջ մտնող միութենականի կարգավիճակ ունեցող հանրապետությունները իրենց հռչակում են անկախ:

Թուրքիան, օգտվելով ԽՍՀՄ փլուզումից, եռանդուն գործունեություն ծավալեց՝ դեռևս ցանցակաթվածի մեջ գտնվող Ռուսաստանից անջատ-

1 Итоги всеобщей переписи населения 1979 года по Армянской ССР, т.1, Ереван, 1980.

ված թուրքական ժողովուրդների միություն ստեղծելու համար: Ավանդական, բարբարոսական պանթուրքիզմը իր տեղը զիջեց ավելի ճկուն, նոր մարտավարությամբ գործող, բայց նույն նպատակները հետապնդող նեոպանթուրքիզմին: 1991-1993 թվականները նեոպանթուրքիզմի վերածննդի տարիներն էին: Թուրքական ռասայի ազգայնամտական կրքերը բորբոքվել էին, ռուսական արգելալը չկար, նեոպանթուրքիզմը սողեցնում էր: Նախկին ԽՍՀՄ մուսուլմանական հանրապետություններում ավագ եղբորը՝ Թուրքիային, ջերմությամբ էին ընդունում: Թուրքիան դարձել էր ԽՍՀՄ մահմեդական նախկին հանրապետությունների ներկայացուցիչների Մեքքան: Ծրագիր ծրագրի հետևից էր մշակվում: ԽՍՀՄ թուրքական ժողովուրդները համախմբվում էին Թուրքիայի շուրջը: Նեոպանթուրքիզմը պատրաստվում էր ձեռնամուխ լինելու իր վաղեմի ծրագրի իրականացմանը:

Պանթուրքիզմի վտանգը նորից սպառնում էր ԽՍՀՄ կազմից դուրս եկած, անկախություն հռչակած հայ ժողովրդին: Պանթուրքիզմի առաջ ճանապարհը բաց էր: Փոքրիկ, քայքայված տնտեսությամբ Հայաստանը ի վիճակի չէր խանգարելու պանթուրքիզմի ծրագրի իրականացմանը, որի առաջին խնդիրը հայկական «սեպի» վերացումն էր լինելու: Հայերի ազատագրական պայքարի ներկա փուլը առաջին պլան էր մղել Լեռնային Ղարաբաղի ազատագրման պահանջը և պատմության մեջ մտել՝ Ղարաբաղյան շարժում անունով: Հայ ժողովրդի պատմության և պանթուրքիզմի մասին ամենամակերեսային գիտելիք ունեցողներն անգամ գիտեին, որ Արցախը պահանջող հայ ժողովուրդը և Չանգեզուրը պահանջող պանթուրքիզմը հաշտության եզրեր չեն կարող ունենալ և ընդհարումը նրանց միջև անխուսափելի է:

Այս հարցում ոչ մի պատրանք չկար: Պանթուրքիստները մինչև վերջ պետք է պայքարեին Ղարաբաղի համար, հեռանկարում ունենալով նաև Չանգեզուրի գրավման ծրագիրը: Ընդ որում, պարզ էր նաև, որ նորանկախ, դեռևս բանակ չունեցող Հայաստանը, եթե անգամ ընդունակ լիներ կռվելու Ադրբեջանի դեմ, ի վիճակի չէր դիմակայելու Թուրքիայի հարձակմանը:

Պրոֆեսիոնալներին քաջ հայտնի էր, որ պանթուրքիզմը հայ ժողովրդին ոչ մի զիջում չի անելու, որ Թուրքիան Հայաստանից պահանջելու է հրաժարվել Հայկական հարցից, Լեռնային Ղարաբաղից, որին հետևելու է նաև Չանգեզուրը:

Պանթուրքիզմի վտանգից խուսափելու միակ ելքը հայ քաղաքական մտքի նախորդ սերունդների մշակած մարտավարության և ռազմավա-

րության սկզբունքներին հարազատ մնալն է: Այդ սկզբունքները կայանում են հետևյալում. պայքարել ուժեղ, անկախ հայկական պետականության կայացման համար, ստեղծել հզոր, մարտունակ բանակ, ինչպես նաև, արտաքին քաղաքականության բնագավառում, անկախ Ռուսաստանում տիրող վարչակարգից, պահպանել ավանդական ռուսական կողմնորոշումը:

Նորանկախ Հայաստանի ղեկավարությունը, ելնելով հայ ժողովրդի պատմության դարավոր փորձից, ազգային գաղափարախոսության սկզբունքներից, պետք է մշակեր արդի փուլի պայմաններից բխող հայկական պետականության գոյատևման մարտավարության և ռազմավարության կոնցեպցիան:

Հայոց ցեղասպանության պատճառների ու պատմական դասերի ուսումնասիրությունը մեզ հանգեցնում է հետևյալ եզրակացություններին.

1. Թուրքական իշխանությունները Հայոց ցեղասպանությունը իրականացրել են՝ Թուրքիան թրքացնելու, մահմեդականացնելու, Մեծ Թուրանի ծրագիրը կենսագործելու համար: Թուրքերը հայոց պատմական Հայրենիքը սեփական Հայրենիք դարձնելու համար ոչնչացրեցին արևմտահայությանը: Պանթուրքիզմը 1915 թվականի Հայոց ցեղասպանությունը անպայման պետք է իրագործեր, որովհետև դա էր Մեծ Թուրանի ստեղծման առաջին և հիմնական պայմանը:

Սակայն, արևմտահայության 1915 թվականի ցեղասպանությամբ ավարտվեց պանթուրքիզմի ծրագրի առաջին փուլը: Մի շարք հիմնահարցեր մնացին չլուծված: Չվերացվեց հայկական «սեպը», չստեղծվեց Օդուզական պետությունը, չիրականացվեց Մեծ Թուրանի գաղափարը:

2. Պատմության ներկա փուլում պանթուրքիզմը, որի դրոշակակիրը նորից Թուրքիան է, վերածվել է միջազգային հզոր գործոնի: ԽՍՀՄ փլուզումից հետո պանթուրքիզմը նորից ձեռնամուխ է եղել իր գաղափարախոսության՝ չլուծված խնդիրների իրականացմանը:

Պանթուրքիզմի չլուծված խնդիրների համակարգի առանցքը հայկական «սեպի» վերացումն է, այսինքն՝ Չանգեզուրի գրավումը: Առանց հայկական «սեպի» վերացման, Մեծ Թուրանի գաղափարը չի կարող իրականացվել: Այդ պատճառով էլ պանթուրքիզմի վտանգը առաջին հերթին սպառնում է Հայաստանին:

3. Հայոց նորաստեղծ պետականությունը պետք է ղեկավարվի դասը-

րի ընթացքում մշակված, պատմության քննությունը բռնած ազգային գաղափարախոսության սկզբունքներով, հաշվի առնելով, իհարկե, նաև արդի խնդիրներն ու պահանջները:

4. Պանթուրքիզմի դեմ մղվող գոյատևման պայքարում հայ ժողովրդի բնական դաշնակիցը կարող է լինել միայն Ռուսաստանը, որովհետև պանթուրքիզմի հաղթանակը, Սեծ Թուրանի ստեղծումը անխուսափելիորեն հանգեցնելու է մի կողմից Հայաստանի կործանմանը, մյուս կողմից՝ Ռուսաստանի մասնատմանը:

Ահա սրանք են Հայոց ցեղասպանության պատմական դասերը: Պատմության դասերը հաշվի չառնելու դեպքում՝ հայոց նոր ցեղասպանությունը կդառնա անխուսափելի: